

שירת האפיטפים - מבחר כתובות מתוך ז'אנר נשכה בשירת ההשכלה העברית

”שׁיִשׁ קְבָרִים בְּעוֹלָם וְהַקְבָּרִים בְּלִילָה נְטוּשִׁים –
זֶהוּ הָעֵצָב הַגָּדוֹל. וְאֵין צָרְף לְכָף פְּרוּשִׁים.”

(אצ"ג, מן החכליל ומן הכחול)

אנתולוגיית האפיטפים המשכיליים שלפניכם היא בגדר חלון הצצה לקובץ מקיף שאספתי, ובו כאלף כתובות מצבה עבריות שנכתבו על ידי משוררי ההשכלה, ונדפסו, כנהוג בין משוררים אלה, בכתבי העת ובקובצי השירה בני התקופה. ראשית המחשבה על הצורך בכינוס, עלתה בלימודי אצל מורי פרופ' עמינדב דיקמן, והוא שהציע לי לעסוק בנושא זה. במפגשי עם שיריו של יהודה לייב גורדון צדה את עיני הערת השוליים שבפתח קובץ כתובות המצבה שלו. הערה זו כפתה עלי מאליה קריאה שנייה ושלישית:

לזכרון החיים המהלכים תחת השמש ומעשיהם במספר ימי חי
הבלם אין שמירה מעולה יותר מן הכתב שעל גבי קברם [...] על
כן לא חדלתי גם אני מלקבץ את הכתובות אשר יצאו מתחת ידי
זעיר שם זעיר שם והצבתי אותן לבדנה בחוברת מיוחדת [...] ו
ואולי ימצאו בכמה מהן דורשי הרשומות בימים הבאים גם איזה
ידיעות נחוצות לדברי ימינו ותולדות בני דורנו ותברכני נפשם
בגללם.

פניתי לבדוק האם אכן מצאו דורשי הרשומות ידיעות נחוצות מכתובות
המצבה של יל"ג, ומצאתי שקריאתו נותרה בחלל הזמנים כהד ללא מענה.
מאז תפסה צוואתו זו מקום במחשבותי, ואני מהלכת בין מבחר קבריו. נוסף
על ידיעות נחוצות לדברי הימים שמצאתי בהם, נוכחתי ללמוד כי מצבותיו

הן יצירות שיריות חכמות ורגישות, מענגות ומאתגרות בדרכן, הנענות למוסכמות זמנן, או שלעיתים קוראות עליהן תגר.

האפיטפים שכתב יל"ג וההערה המקדימה אותם היו לי פרוזדור לטרקלינו של ז'אנר האפיטף המשכילי, שהיה נפוץ בפזורה היהודית באירופה בתקופת ההשכלה. משעמדי על ספו, נגלה בפני בחיוניותו ובגיוונו. רבים ממשוררי ההשכלה – הנודעים שבהם כמו הנשכחים, המרכזיים בחוגם כמו גם הבודדים במועדם – תרמו את תרומתם לז'אנר זה.

במהלך שנות איסוף כתובות המצבה הנדפסות, ובמהלך שיטוטי בבתי הקברות במרכזי המשכילים באירופה, כשנדמה היה לי שאני נוטה אל קוטב העיצבון שבעיסוק זה, עמדה לי קביעתו האירונית והרחומה של שלום עליכם ש"בשום מקום שבעולם אין אתה מיטיב לבכות כל כך לתיאבון, לרווחתך ולהנאתך, כמו בשדה הקברות הישן אשר בכתריאליבקה".

האפיטף המשכילי העברי, כמו סוגות שיר רבות בשירת ההשכלה, נטוע בתוך המסורת האירופית. בדומה לאפיטפים האירופיים, גם האפיטף העברי היה נתון במתח מתמיד בין היסודות הקבועים השגורים שמכתיב הז'אנר עוד מימי התהוותו ביוון העתיקה, ובין היסודות המתחלפים שבו – פרי יצירתם של משוררי התקופה.

אולם נראה שהשפעה ניכרת יותר על האפיטף המשכילי העברי הייתה לתפיסת העולם היהודית המסורתית, ולמקורות העבריים – ובראשם המקרא. בהכללה, ניתן לומר כי את צורתו כז'אנר וכשיר קיבל האפיטף המשכילי מן המסורת האירופית אך את תוכנו הפנימי ואת סגנונו העברי ינק מן המסורת היהודית.

הקטגוריה הכללית שהאפיטף כתת-סוגה משתייך אליה היא הסוגה הספרותית המוכרת בשם "שירת ההזדמנות". שירה זו נכתבת לצורך אירועים שונים בחיי אדם, ונכללים בה שירי חתונה; אודות ניצחון שהוקדשו לשליטים; שירי תהילה (וחנופה) לפטרונים; קינות, אפיטפים

וכדומה. שירה זו כונתה על ידי משוררי ההשכלה העבריים "שירה לעת מצוא".

במחצית הראשונה של המאה העשרים קבעו לחובר וקלוזנר את יחסם של חוקרי הספרות כלפי סוגה זו של "שירים לעת מצוא" בשירת ההשכלה העברית. בסקירותיהם המקיפות על שירת ההשכלה, צמצמו את גבולותיה של סוגה זו לכלל "הקדשות" לפטרונים, לידידים ולמכרים בלבד, וקבעו כי ערכם האסתטי נחות. גם חוקרים אחרים נטו לזלזל בשירי ההזדמנות המשכיליים. מבין החוקרים שעסקו במיפוי ז'אנרולוגי של שירת ההשכלה העברית, היו כאלה שאף לא טרחו לדון את איכותה הפואטית של סוגת שירי ההזדמנות, לא לכף זכות ולא לכף חובה, אלא התעלמו ממנה כליל. כך אירע שז'אנר האפיטף המשכילי נזנח ונדחק לקרן זווית יחד עם כלל שירי ההזדמנות, שאותם כינה דן מירון: "ספיחים דלים בפאות שדותיהן של שירת ההשכלה השכלתנית". אלא שלעיני המעיין בקובצי השירה הרבים של ההשכלה העברית מתגלה תמונה שונה. ז'אנר שירי ההזדמנות בכלל, וז'אנר האפיטף העברי בפרט, היו נפוצים ומרכזיים מאוד בתוך ספרי השירה המשכיליים, ואחדים ממשוררי ההשכלה הפכו אותם לעיקר גמור בשירתם.

המשוררים העבריים באיטליה בדורות שקדמו להשכלה הם שהכניסו את מסורת האפיטף האירופי אל השירה העברית. באיטליה של המאה השבע עשרה התפתחה מסורת עשירה של כתובות מצבה עבריות בדרך השיר. גדול אמני הז'אנר היה המשורר המקובל ר' משה זכות, אשר כתב למעלה מתשעים כתובות מצבה בעלות איכות ספרותית יוצאת דופן (כתובות אלה יצאו לאור מחדש בשנת תשס"ט במהדורתה של דבורה ברגמן לשיריו של זכות "אשא את לבבי"). משוררי ההשכלה העבריים אימצו את האפיטף כז'אנר ישן-חדש, ואף הם נתנו לו מקום נרחב בכתביהם.

לפרסומם של האפיטפים המשכיליים בקרב ציבור הקוראים בספרים ובכתבי העת היה תפקיד נכבד בכינונו של האפיטף כז'אנר ספרותי. עצם העובדה שיוצרי ההשכלה עסקו בכתבת אפיטפים עבור קרוביהם ובני עירם אינה חשובה כשהיא לעצמה. בהיותם יודעי ספר ובעלי כישרון

ויכולת ספרותית היה אך טבעי הדבר שקרובי משפחתם ומכריהם יפנו אליהם ויבקשו מהם לחבר את נוסח המצבה, אולם הוצאתם של האפיטפים מתחומם המקומי בבית הקברות בעיירה אל תחומו הרחב, נטול הגבולות הגיאוגרפיים, של הדפוס, מלמדת על החשיבות הרבה שייחסו יוצרי האפיטפים לטקסטים שיצרו. במות הפרסום שבהם פרסמו משוררי ההשכלה את כתובות המצבה שלהם היו מגוונות: המעיין בכתבי העת המרכזיים של חברת המשכילים חש מיד במקומם החשוב של האפיטפים. למן כתב העת המשכילי הראשון **המאסף** אפשר למצוא אפיטפים מודפסים כמעט בכל אחד מכתבי העת של התקופה. לעתים היו האפיטפים תגובה פומבית על מותו של אדם בעל שם, ולעתים היו אלה אפיטפים שנתפרסמו מטעמים ספרותיים בלבד. רבים ממשוררי ההשכלה בחרו לפרסם את כתובות המצבה שכתבו בפרק נבדל בספר שיריהם, ואחרים פרסמו אותן בספר נפרד העומד בפני עצמו.

המשקל שהעניקו המשוררים לכתובות המצבה שלהם נבע, כפי שעולה מהערתו של י"ג, מכך שראו בו תעודה היסטורית בעלת חשיבות. אך אין ספק שאילולא ראו באפיטפים גם ערך ספרותי לא היו מביאים אותם לדפוס. נראה כי משוררים רבים ראו באפיטף טקסט פיוטי בעל ערך עצמאי בתחומה של השירה שיצרו. וכך כותבת נורית גוברין על ז'אנר שירי ההזדמנות:

אין ספק שסוג זה של שירים-לעת-מצוא דורש כשרון מיוחד, שאיננו זוכה לטיפוח בזמן החדש. ואם כי יותר יוצרים ממה שמקובל לחשוב שולחים בו את ידם, הרי זו במידה רבה אמנות הנדחקת לשוליים ואף הולכת ונעלמת. קרוב לוודאי שהז'אנר פוחת והולך גם משום שיש פחות ופחות קוראים המסוגלים לרדת לעמקם של משחקי הלשון, להעריך את יופיים, את המאמץ ואת יכולת ההמצאה והווירטואוזיות המשוקעים בהם. הערכה זו מחייבת שליטה מלאה של הכותב והקורא כאחד בכל מכמני הלשון לדורותיהם.

כאן יש לומר כי יותר מכל שירי ההזדמנות, האפיטף הוא הכבול ביותר למציאות שלשמה נוצר: נוסף על המוסכמות השונות שהתפתחו בכתובות

האפיטפים במהלך הדורות, יוצרי האפיטפים היו נתונים בסד חמור הרבה יותר – סד המצבה: סד זה הכתיב את קוצר היריעה, יוקר החקיקה ודחיפות הזמנים, שכן על פי הנוהג הקמת המצבה נעשית בסמוך לזמן הפטירה.

ואף על פי כן, מתבלטים האפיטפים באופיים המהודק ובניסוחיהם המצומצמים והמלוטשים, ואולי הם מתבלטים דווקא בשל כך, ובייחוד על רקע נטייתה של שירת ההשכלה העברית לארכנות ולפורנות של מילים ומבעים. לא ייפלא, אם כן, כי בתום ארבע שנות איסוף ומחקר של אפיטפים עבריים, הפכתי לטוענת נלהבת לזכותה של סוגה זו ולזכותה של שירת התקופה בכללה, שנזנחה בידי בני המשמרת הצעירה של חוקרי הספרות העברית.

ובכל זאת, ניתנת האמת להיאמר כי אני "מודה במקצת": אין זה נדיר למצוא בז'אנר האפיטף המשכילי מליצות ריקות או מנופחות, קלישאות חוזרות או סתם מבעים חסרי עניין. ניתן לזהות בין האפיטפים מקרים לא מעטים של זיוף, תועלתנות, חנופה והפרזה. ועם כל זאת – כמו בכל קטגוריה שירית משכילית – יש בו בז'אנר גם יופי, כישרון, לעתים וירטואוזי, ומנה גדושה של יצירה לשונית שבוראת צירופים חדשים מתוך תבניות עתיקות, ומתיכה אותם זה בזה. הוא ז'אנר המכיל קשת רחבה של צורות שיר ותבניות משקל. הוא מציג מבעים מגוונים של דוברים שיריים ריאליסטיים (האבלים מציבי המצבה, המשורר החוץ שירי) וסוריאליסטים (אבן המצבה, המת או אפילו המוות בעצמו) ועשיר בציורי לשון, לעיתים מפתיעים במקוריותם. הוא כר נרחב להגות דתית ומשכילית בדבר המוות והחיים שבצלו, ולבסוף – הוא גם מפרנס, כז'אנר מובחן, שלל פארודיות וסאטירות.

מאסף הכתובות שליטקטתי, מכיל, כאמור, למעלה מאלף כתובות מצבה. כל האפיטפים במאסף לקוחים מתוך כשישים מקורות שונים שבאו בדפוס. במקורות אלה כלולים כתבי עת, ספרי שירה שבהם מופיעות גם כתובות מצבה, וספרים שנדפסו לצורך פרסום קובצי האפיטפים בלבד. יוצרי האפיטפים הנכללים בקורפוס הם מגוונים: מצד אחד משוררים מוכרים ובעלי שם כמו אד"ם הכהן, יל"ג ו"שד"ל, שיצירתם השירית והאחרת נודעה

בדורות שאחריהם; מצד אחר נכללים בו משוררים שיצירתם הייתה ידועה לבני חוגם ובשעתם בלבד, כצבי הירש זומרהויזן, פייבל גולדשטאף ואייזק בן יעקב. התנאי להכללתו של אפיטף בקורפוס היה זיקתו הברורה והחד משמעית של כותבו לחברת המשכילים העבריים באירופה.

באנתולוגיה המובאת להלן נכללים אפיטפים, שנבחרו בניסיון להעניק ייצוג לכמה שיותר סוגים של אפיטפים: אפיטפים מלנכוליים שכתבו משוררים כאשר מתם היה מוטל לפניהם; אפיטפים מוזמנים שכתבו משוררים לבעלי ממון ששילמו להם; אפיטפים שנונים בעלי אופי מכתמי; אפיטפים מוסרניים בעלי לקח דידקטי; אפיטפים הומוריסטיים בדויים שכתבו לשם שעשוע ואף אוטו-אפיטפים – שכתבו המשוררים על עצמם בחייהם.

סוגת האפיטף נענתה באופן גורף לתכתיביה של הטהרנות המקראית המשכילית, וכך היה כל החומר הלשוני של האפיטף לחומר גלם השאוב מן המקרא: אסון גדול מתואר כ"שאייה", "שוד ושבר", "שמיר ושית" או "אימה חשכה"; צער ואבל מתרחשים ב"נפש נענה" או ב"לב דוה"; הבכי מתואר כ"נהי וקינה"; אדמת הקבר היא "על גבי עפרות"; המת – "שב למנוחיי"; התינוקות היתומים הם "עוללים" או "יונקי שדיים"; האל הוא "רב העליליה" או "דיין האמת" ובית הקברות מכונה "חצר מוות" או "מבחר קברינו".

כבילותם המוחלטת של האפיטפים ללשון המקרא היא כר פורה ל"אותם אוכלי הנבלות של המחקר הספרותי, צידי המקורות", כפי שכינה אותם הרולד בלום. באנתולוגיה זו ציינתי רק מעט מן השיבוצים והמליצות המקראיות, במידה שהיו נראים בעיני בעלי משמעות מיוחדת.

האפיטפים באנתולוגיה נוקדו כפי נתינתם במקורם בדפוסים השונים, והם נאמנים למקור גם במקרים (הרבים) שבהם נתגלו אי דיוקים בסידור הניקוד. האפיטפים של אד"ם הכהן, שמואל חיים זלמן, וחלק מן האפיטפים של שד"ל, התפרסמו ללא ניקוד או בניקוד חלקי ונוקדו על פי הכללים המקובלים תוך כדי התחשבות בניקוד החלקי.